
PROVINCIE DRENTHE

JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW 1850-1940
MIP/DRENTHE

GEMEENTEBESCHRIJVING GIETEN
(ontwerp)

DIT EXEMPLAAR WORDT NIET UITGELEEND!

MAART 1990

RIJKSDIENST
VOOR DE
MONUMENTENZORG

1. INLEIDING

De gemeente Gieten maakt deel uit van het inventarisatiegebied Oost-Drenthe en omvat naast het hoofddorp Gieten de nederzettingen Bareveld, Bonnen, Bonnerveen (inclusief Torenveen), Gieterveen (inclusief Bovenstreek, De Hilte en Streek), Nieuwediep, Veenhof en Zandvoort. Het grondgebied wordt begrensd door in het noorden en noordwesten de gemeenten Anloo, in het uiterste zuidwesten de gemeente Rolde en in het zuiden de gemeente Gasselte. In het oosten valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen. Aangrenzend liggen hier de gemeenten Veendam en Stadskanaal. De huidige omvang van de gemeente bedraagt 4.147 hectare. Het inwonertal vertoont sinds 1850 het volgende verloop: 1850-1.781, 1900-2.347, 1940-3.631, 1989-5.918.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

De gemeente Gieten is gelegen aan de noordoostrand van het Drents Plateau. Karakteristiek voor oostelijk Drenthe wordt het landschapelijk aanzien hier sinds de laatste periode van landijsbedekking, het Saalien, hoofdzakelijk bepaald door de zuidoost - noordwest lopende Hondsrug met parallel daaraan in het oosten het brede oerstroombdal van de Hunze. Verder vormde zich in deze periode aan de westzijde van de Hondsrug het sterk landschapsbepalende stroomdal van de Drentsche Aa.

Tijdens het interglaciaal (Eemien) bleven in het Hunzedal en in het beekdal van de Drentsche Aa rivierzanden en smeltwaterafzettingen achter. Terwijl gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien, waarin het ijs ons land niet bereikte, vrijwel het gehele Gieter grondgebied onder een dekzandpakket van wisselende dikte kwam te liggen. Dat resulteerde in een uitgestrekt en kaal dekzandlandschap met in het westen een golvend karakter en in het oosten een overwegend vlak verloop. Het enige reliëfverschil dat zich enigermate zichtbaar in het vlakke Hunzedal aftekende, werd in feite veroorzaakt door een tweetal lage terreinruggen aan weerszijden van de Hunze.

Tijdens de warmere periode van het Holoceen vervolgens werden het laagste deel van de Hunzevlakte en het beekdal van de Drentsche Aa met moerasveen opgevuld. Gelijkzeitig trad elders in het Hunzedal onder invloed van waterstagnatie de eerste hoogveenvorming op, welke zich nadien met het stijgen van de grondwaterspiegel steeds verder over het gebied uitbreidde. Uiteindelijk kwam zo de gehele oostelijke helft van Gieten te liggen onder een vaak meters dik veenpakket, deel uitmakend van het uitgestrekte Oostermoer (= veengebied ten oosten van de Hondsrug). Het voor alle gemeenten op de Hondsrug karakteristieke onderscheid in een westelijk zand- en een oostelijk veengebied werd hiermee een feit.

De zandgronden die het grootste deel van de westelijke helft van de gemeente beslaan, worden bodemkundig overwegend tot de zogenaamde podzolgronden gerekend. Een uitzondering vormen in deze de hogere en overwegend arme tot zeer arme zanden, welke na de Middeleeuwen in de omgeving van Het Zwanemeer en op het Gieterveld opnieuw in verstuiving gingen. Door vooral bebossing zijn deze stuifzanden thans weliswaar weer vastgelegd, maar het voor de zandgronden kenmerkende podzolprofiel treft men hier niet aan. Verder heeft de aanleg van de boswachterij Gieten recentelijk in de zuidwesthoek van de gemeente geleid tot de afwijkende classificatie: "Complex van door de mens verstoorte gronden waarvan het oorspronkelijke bodemprofiel onbekend is". Helemaal in het westen van de gemeente ten slotte, treft men langs de Drentsche Aa - ter plaatse Anderensche diep geheten - venige beekdalgronden aan.

Het thans geheel ontgonnen oostelijke veengebied van Gieten wordt bodemkundig overwegend gekenmerkt door het voorkomen van zwartveenontginningsgronden en oudere dalgronden. Verder treft men direct langs de Hunze een smalle strook niet-uitgeveend laagveen aan, met aansluitend in het westen bovendien nog een korte gordel van venige beekdalgronden. De enige niet-veengronden tref men in dit deel van de gemeente aan ter plaatse van de dorpen Gieterveen en Bonnerveen. In dit randveengebied bereikte het hoogveen nimmer een erg grote dikte, met als gevolg na een eeuwenlange periode van bewoning uiteindelijk het geheel verdwijnen van het veen. De zandgronden die hier nu aan de oppervlakte komen worden geclassificeerd als podzolbodem.

Het grondgebied van Gieten helt over een groter geheel gezien licht in noordelijke richting. Binnen de gemeente evenwel valt in de eerste plaats het hoogteverval vanaf de Hondsrug naar de beekdalen en dan vooral het Hunzedal op. De hoogteligging varieert hierbij van ongeveer 20 meter +N.A.P. op de Hondsrug ten zuiden van Gieten tot circa 2 meter +N.A.P. in het noorden van het Hunzedal. Overeenkomstig de hoogteligging watert het grootste deel van de gemeente via de Drentsche Aa en de Oostermoerse Vaart of Hunze in noordelijke richting. De enige uitzondering vormt wat dit betreft het meest oostelijk gelegen veenontginningsgebied. Hier vindt de afwatering plaats door lozing op het oost-Groninger kanalennet. Ten gevolge van de voortgaande vervening en ontginning van het Oostermoer kreeg men tijdens de laatste helft van de vorige eeuw en aan het begin van deze eeuw vooral in het laaggelegen Hunzedal in toenemende mate te maken met afwateringsproblemen. Ter verbetering van de waterhuishouding worden in dit deel van de gemeente diverse waterschappen opgericht: Gieterveen (1890), Bonnerveen (1890), Gieten-Bonnen (1910), Nieuw-Bonner- en Gieterveen (1910). Echter ook in het zandgebied liet de waterhuishouding in deze periode plaatselijk nog wel eens te wensen over. Zo werd in 1916 in de zuidwesthoek van de gemeente het Waterschap Het Gieterveld opgericht, met als hoofddoel dit dan nog grotendeels uit onontgonnen gronden bestaande gebied door verbetering van de waterhuishouding aantrekkelijker te maken voor ontginning. Met de naoorlogse reorganisatie van het Drentse waterschapsbestel werd de gemeente uiteindelijk in zijn geheel opgenomen binnen de waterschappen Drentsche Aa en De Oostermoerse Vaart.

3. ONTGINNINGEN EN GRONDGEBRUIK

De oudste ontginningen in Gieten dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen en vonden plaats vanuit de op de oostflank van de Hondsrug gesitueerde esdorpen Gieten en Bonnen. De esakkers waren karakteristiek voor de Drentse zandgronden gelegen op de hogere zandgronden van de Hondsrug, met name die plaatsen waar de combinatie van een gunstige waterhuishouding, goede bewerkingsmogelijkheden en een zo hoog mogelijke bodemvruchtbaarheid de meest geschikte plek voor het bedrijven van akkerbouw vormde. De bijbehorende groenlanden bevonden zich vanouds, enkele nabij de nederzettingen gelegen perceeltjes daargelaten, in het beekdal van de Hunze. Daarnaast kenden ook het beekdal van het Andersche Diep in de uiterste zuidwesthoek van de gemeente reeds vroeg een graslandbestemming. Van de esdorpen gescheiden door het uitgestrekte Gietenerveld waren deze verafgelegen landerijen waarschijnlijk echter in gebruik bij de markegenoten van het meer nabijgelegen Anderen en niet bij die uit Gieten of Bonnen. Met het Gietenerveld is meteen ook het derde element - de andere twee waren de essen en de groenlanden - genoemd, dat de vroegere dorpssamenleving van Gieten zijn bestaansbasis verschafte. Voornamelijk in gebruik als weidegebied vormden deze woeste gronden met het oog op de bemesting van de essen eertijds een onmisbaar onderdeel van het esdorpenlandschap.

Het tussen de essen op de Hondsrug en de groenlanden langs de Hunze gelegen westelijke moerasveen van het Hunzedal werd in de loop der eeuwen vanuit de esdorpen op onregelmatige wijze geleidelijk in cultuur gebracht. De hoger gelegen percelen werden bouwland, de lage grasland. Al vroeg ontstonden in dit gebied op de enigszins hogere zandopduikingen parallel aan de Hunze ook de kleine ontginningsnederzettingen Veenhof en Zandvoort. Voor het midden van de vorige eeuw waren de woeste gronden in dit deel van de gemeente alle reeds verdwenen. De vervening en ontginning van het ten oosten van de Hunze gelegen hoogveengebied vingen waarschijnlijk tijdens de late Middeleeuwen aan. Vanaf de Hondsrug vonden hier destijds op het langgerekte lage zandrugcomplex langs de Hunze de eerste boerderijvestigingen van de latere wegdorpen Gieterveen en Bonnerveen plaats. De eerste bewoners verschafte zich hier een gunstige uitgangspositie op de grens van twee verschillende landschappen. Vanaf de bewoningsas op de lage zandrug werd het hoogveen ontwaterd en aangemaakt tot bouwland. Gelijktijdig werden de broekbossen in het beekdal van de Hunze en het daarvan aftakkende veenbeekje de Bovenstroom (de Beek) geroid en ontgonnen tot groenland. De aanmaak van het bouwland geschiedde hierbij strookvorming, terwijl de groenlanden overwegend onregelmatig blokvormig verkaveld werden. Met dit onderscheid in een onregelmatig en een regelmatig verkavelde zijde vormen de randveenontginningen sinds de ontginning van het "echte" hoogveen min of meer een geleidelijke overgang tussen in het westen het esdorpenlandschap met zijn min of meer natuurlijke begrenzingen en in het oosten het veenkoloniale landschap met zijn rationele inrichting.

Begonnen de randveenontginningen reeds vroeg, de grootschalige openlegging van het oostelijke hoogveen kwam pas enkele eeuwen later op gang. De turfgraverij was aanvankelijk slechts van geringe omvang en van een stelselmatige aanpak van de vervening was nog nauwelijks sprake.

Voornamelijk werd er, op die plaatsen die daartoe het meest geschikt waren, voor eigen gebruik turf gegraven. De slechte bevaarbaarheid van de Oostermoersche Vaart en de monopoliepositie die het Groninger Schuitemakersgilde op de vaarweg bezat, vormden te grote belemmeringen om een florierende turfhandel tot stand te doen komen.

Pas nadat in 1817 het zogenaamde Convenant tussen de stad Groningen en Drenthe gesloten werd, werd de grootschalige exploitatie van het oostelijke hoogveen aantrekkelijk. In dit verdrag namelijk werd overeenstemming bereikt over de afvoer van turf uit de oost-Drentse venen via het Stadskanaal en het Kieldiep. Niets stond met deze nieuwe afvoermogelijkheden een snelle exploitatie van het hoogveen nog in de weg. Binnen enkele decennia, rond 1835 bereikte de vervening in Gieten zijn hoogtepunt, werd vanuit het oosten het gehele gebied tussen de provinciegrens en de randveenontginningen van Gieter- en Bonnerveen aan snee gebracht.

Hoewel de vervening in Gieten rond het midden van de vorige eeuw zo goed als beëindigd was, bestond het grondgebied van de gemeente destijds toch altijd nog voor bijna de helft uit onontgonnen gronden. Niet alleen was het reeds genoemde Gietenerveld in het westen van de gemeente nog vrijwel geheel als heideveld in gebruik, ook bleven veel van de oostelijke dalgronden na afoop van de vervening braak liggen met als gevolg dat ook deze spoedig weer tot de onontgonnen gronden gerekend konden worden.

Het bosareaal van Gieten, vroeger zowel op de Hondsrug als in het Hunzedal een zeer bosrijke omgeving, besloeg rond 1850 nog ongeveer 4% van het totale grondgebied van de gemeente. Merendeels concentreerde de bebossing zich destijds op de Hondsrug, waar vooral de bossen ten noorden en zuiden van Gieten en die onder Bonnen door hun omvang opvielen. In het Hunzedal trof men slechts een gering aantal kleine houtopstanden aan, met name in de buurt van Veenhof en Gieterveen.

Het grondgebruik was rond 1850 in Gieten in feite nog volledig op de landbouw gericht. De oppervlakteverhouding grasland:bouwaland (1832-1.365 hectare: 521 hectare) lag onder het gemiddelde voor de provincie, hetgeen wijst op de aanwezigheid van in verhouding veel bouwland. Met het hoogveen als potentieel akkerbouwgebied slechts voor een klein gedeelte in cultuur gebracht, domineerde in deze periode gelijk de situatie op het Drents Plateau wel gewoon het gemengde bedrijf. Zowel voor het esdorpenlandschap als de randveenontginningen was deze bedrijfsvorm karakteristiek.

Tussen 1850 en 1900 vonden er op grote schaal nieuwe ontginningen plaats, waardoor het areaal van de "woeste" gronden beduidend afnam. Het aandeel van deze gronden werd in deze periode teruggebracht tot minder dan een derde van het totale grondgebied van de gemeente. Van alle oost-Drentse gemeenten bezat Gieten rond de eeuwwisseling verhoudingsgewijs het grootste cultuurlandareaal. Vooral richtten de ontginningsactiviteiten zich tijdens de laatste helft van de vorige eeuw op de oostelijke helft van de gemeente, waar het merendeel van de opnieuw tot woeste grond geworden dalgronden alsnog tot landbouwgrond aangemaakt werd. In het esdorpenlandschap beperkten de ontginningen zich voornamelijk tot het op incidentele wijze in cultuur brengen van kleine perceeltjes heide aan de rand van het Gietenerveld.

Daarnaast werd er voor de aanmaak van bouwland plaatselijk enig bos gekapt. Van invloed op het totale bosareaal was dit echter vrijwel niet, omdat tezelfdertijd elders nieuwe aanplant van ongeveer vergelijkbare omvang verrees.

Daar de nieuwe ontginningen overwegend een bouwlandgebruik kregen, gaf de oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1900-1.347 hectare: 1.531 hectare) gedurende de laatste helft van de vorige eeuw een sterke daling te zien. Duidelijk nam in deze periode de betekenis van de akkerbouw toe. Niet alleen leenden de dalgronden in het oosten van de gemeente zich bij uitstek voor het bedrijven van de veenkoloniale akkerbouw, ook had het in gebruik nemen van de kunstmest kort voor de eeuwwisseling tot gevolg dat veel zandbedrijven er toe overgingen hun grasland in het dal van de Hunze te scheuren (= weiland tot bouwland maken) en tijdelijk of permanent voor de teelt van haver en aardappelen te gebruiken. Veel van de oorspronkelijk gemengde bedrijven kenden aldus rond de eeuwwisseling eveneens in zekere mate een veenkoloniaal karakter. Eén en ander leidde er toe dat Gieten bij de nieuwe landbouwindeling van 1910 werd gerekend tot de regio Veen-Zandgebied, welke als belangrijkste vorm van agrarische bedrijfsvoering deels het gemengde of étagebedrijf en deels het veenkoloniale bedrijf had.

Tijdens de eerste helft van deze eeuw werden vervolgens ook de meeste van de resterende "woeste" gronden ontgonnen. Het oostelijk deel van het Hunzedal werd in deze periode met de laatste dalgrondontginningen geheel in cultuur gebracht, terwijl in het westelijke zandgebied slechts enkele perceeltjes van het Gietenerveld hun oorspronkelijke staat behielden. Aanvankelijk geschieden de ontginningen in het Hunzedal en aan de rand van het Gietenerveld op individuele basis en stond het creëren van nieuwe landbouwgronden voorop. In de crisisjaren twintig en dertig vonden vervolgens de in werkverschaffingsverband uitgevoerde grootschalige heideveldontginningen plaats. Deze ontginningen kregen veelal geen bouwlandbestemming, maar werden hoofdzakelijk met bos beplant. In totaal werd er in deze periode in Gieten ruim 300 hectare staatsbos aangeplant. Het bosareaal nam hierdoor sterk toe en maakte in 1950 ongeveer 8,5% van het totale grondgebied van de gemeente uit. Met louter kleinschalige ontginningen was de uitbreiding van het landbouwareaal tijdens de eerste helft van deze eeuw uitermate gering. In totaal namen de landbouwgronden in Gieten tussen 1900 en 1950 met slechts 12% toe, tegen voor het Veen-Zandgebied als geheel een gemiddelde van 77%. Opvallend was wel de verdere daling van de oppervlakteverhouding grasland:bouwland. De oorzaak hiervoor was tweeledig. Niet alleen kregen de meeste van de nieuwe ontginningen in deze periode een bouwlandgebruik, ook ging het eerder genoemde "scheuren" van graslanden in het Hunzedal na de eeuwwisseling nog geruime tijd door. Wat dit laatste betreft was het zelfs zo dat in deze periode ondanks de aanmaak van nieuwe groenlanden elders in de gemeente het totale graslandareaal van Gieten enigermate afnam. Qua agrarische bedrijfsvoering veranderde er tijdens de eerste helft van deze eeuw op het eerste gezicht nog weinig in Gieten. Het voorkomen van zowel gemengde als veenkoloniale bedrijven was rond 1940 nog steeds kenmerkend voor de gemeente. Binnen de agrarische bedrijfsstructuur evenwel deden zich in deze periode toch belangrijke veranderingen voor. Zo kreeg bij voorbeeld een aantal van de oorspronkelijke gemengde bedrijven steeds meer een veenkoloniaal karakter, terwijl op andere bedrijven juist de rundveeteelt belangrijk werd.

Verder gaf onder meer de gemiddelde bedrijfs grootte tijdens het eerste decennium van deze eeuw een scherpe daling te zien, om zich vervolgens in de navolgende decennia langzaam te herstellen. Men kon in deze ontwikkeling een tendens waarnemen van vermindering van het kleine bedrijf van 1-5 hectare en een daarmee gepaard gaande toename van de middelgrote bedrijven van 5-10 hectare en de grotere bedrijven.

4. INFRASTRUCTUUR

De fysische gesteldheid is in belangrijke mate bepalend geweest voor de ontwikkeling van het vroege wegenpatroon van Gieten. Met een ligging tussen aan de westzijde het met moerasveen opgevulde beekdal van de Drentsche Aa en in het oosten het uitgestrekte Oostermoer, bood de Hondsrug eeuwenlang plaats aan één van de belangrijkste noordzuid-verbindingen van Drenthe: de heerbaan Groningen-Emmen-Coevorden. Bij het hoofddorp Gieten kende deze weg een afslag naar Rolde en Assen, waardoor de verkeersligging van de gemeente in het vroege verleden werd gekenmerkt door een driesprong van hoofdwegen. Vanaf de Hondsrug ontstonden er na verloop van tijd ook enkele wegen naar de zandrug ten oosten van de Hunze. Deze wegen, de zogenaamde "dijken" of turfwegen, verbonden de esdorpen met de randvee-ontginningen van Gieter- en Bonnerveen. De tot Oostermoersche Vaart genormaliseerde Hunze werd in deze periode vrijwel uitsluitend bevaren door leden van het Groninger Schuitemansgilde, die een monopoliepositie op alle turfhandel hadden en hun turf kochten van de boeren die aan de rand van het veen woonden en naast hun boerenbedrijf ook wat aan turfgraverij deden. Zelf maakten de bewoners van Gieter- en Bonnerveen slechts in geringe mate gebruik van deze vaarweg.

Naast het stelsel van turfwegen ontstond er vanuit de esdorpen in de westelijke helft van de gemeente tevens een netwerk van zandwegen, die de dorpen en gehuchten onderling en met de omliggende landbouwgronden verbonden. Van een doorgaande verkeersbetekenis was er zowel bij deze wegen als bij de turfwegen nauwelijks sprake.

Het oostelijke hoogveengebied dat later ontsloten werd kende naast een aantal kleine ontsluitingsweggetjes voor particulier gebruik van het veen slechts één doorgaande verbinding: de weg Gieten-Bareveld-Groninger veenkoloniën. Naar mate het Groninger veenkoloniegebied in betekenis toenam, ontwikkelde deze weg die in het westen aansloot op de weg van Gieten naar Assen zich in korte tijd evenwel tot één van de belangrijkste oost-west-verbindingen van Drenthe. Vrijwel alle wegverkeer vanuit Oost-Groningen naar het Westen des lands vond via de weg Bareveld-Gieten-Assen plaats. De verkeersligging van Gieten werd hierdoor rond het midden van de vorige eeuw niet langer gekenmerkt door een drie- maar door een viersprong van hoofdwegen. Vormde de weg naar Bareveld een belangrijke doorvoerroute, voor de ontsluiting van het Gieter hoogveen was de verbinding nauwelijks van betekenis. Niet de aanleg van wegen, maar het graven van een uitgebreid stelsel van vaarwegen zorgde in de loop van de eerste helft van de vorige eeuw voor de openlegging van dit deel van de gemeente. Startpunt van de ontsluiting vormden een drietal "monden" die overeenkomstig het Convenant uit 1817 door de stad Groningen vanuit het Stadskanaal tot aan de veenmarken van Gieterveen en Bonnerveen werden aangelegd: de 1e en de 2e Gietermond en de Bonnermond.

Dwars op deze kanaalverbindingen werd parallel aan het Stadskanaal en juist binnen de gemeente Gieten eerst het Nieuwe Diep gegraven, waarna vandaaruit volgens het systeem van het "enkelkanaal met achterdiep en wijken eenzijdig" in snel tempo het hoogveen in zuidwestelijke richting verder werd opengelegd. Voor 1850 was het gehele gebied tussen de provinciegrens en de randveenontginningen van wijken voorzien.

Als zijnde belangrijk voor de positie van Drenthe als doorvoergebied, was het de weg Assen-Gieten-Bareveld die in 1848 als eerste verharde verbinding in Gieten gereed kwam. De hoofdweg over de Hondsrug volgde in 1858/59. Hiermee was Gieten al vroeg vanuit alle windrichtingen via goede hoofdwegen te bereiken. Tijdens het laatste decennium van de vorige en de eerste decennium van deze eeuw werden vervolgens van het bestaande wegenpatroon ook de belangrijkste wegen van lagere orde verhard. Ook in het inmiddels volledig ontgonnen oostelijke hoogveengebied werden er in deze periode diverse wegen, nieuwe zowel als in 1850 reeds bestaande, verhard. Zienderogen verloor in de loop van de eerste helft van deze eeuw het veenkoloniale vaarverkeer aan betekenis ten gunste van het sterk in opkomst zijnde gemotoriseerde wegverkeer.

Een geheel nieuwe wijze van vervoer diende zich aan in de gemeente toen de NV Noord-Ooster Lokaal Spoorweg (NOLS) in 1905 de spoorwegverbinding Assen-Stadskanaal openstelde. Deze lijn had bij het hoofddorp Gieten een station. De eerste twintig jaar ging het met de NOLS goed. Met name de landbouw profiteerde van dit nieuwe vervoersmiddel, maar ook voor het personenvervoer vervulde de trein een niet onbelangrijke rol. Daarna keerde onder invloed van het opkomende gemotoriseerde wegverkeer echter het tij, met als gevolg dat in de jaren dertig - afgezien van een enkel incidenteel ritje en een tijdelijke opleving tijdens en kort na de oorlog - de lijn voor reizigersvervoer werd opgeheven. Wel bleef de lijn nog tot in het begin van de jaren '70 in gebruik voor goederenvervoer.

5. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

Het grondgebied van Gieten kende al vroeg permanente bewoning. Deze concentreerde zich aanvankelijk op de zandgronden van de Hondsrug, waar de esdorpen Gieten en Bonnen waarschijnlijk tijdens de vroege Middeleeuwen ontstonden. In de late Middeleeuwen werden van hieruit vervolgens in de randveenzone ten oosten van de Hunze de wegdorpen Gieterveen en Bonnerveen gesticht. In het gebied tussen de esdorpen en de randveenontginningen ontstonden met het in cultuur brengen van het moerasveen aldaar eveneens reeds vroeg de kleine ontginningsnederzettingen Veenhof en Zandvoort. De langs de provinciegrens met Groningen gelegen veenkoloniale nederzettingen Bareveld en Nieuwediep dateren van veel jonger en kwamen eerst met de openlegging van de oostelijke hoogvenen tot ontwikkeling. Verspreide vestigingen vonden er voor 1850 vrijwel niet plaats in Gieten. In feite trof men rond het midden van de vorige eeuw alleen in het gebied van de Bonnerveen, onder andere aan de Kopweg, enige verspreide bebouwing aan.

De nederzettingsstructuur van het hoofd- en kerkdorp Gieten werd in 1850 in feite gekenmerkt door een drietal bebouwingsconcentraties. De oudste bewoning bevond zich aan de Brink terwijl men de bebouwing van jongere oorsprong langs de weg naar Assen en in de omgeving van het Westerend aantrof. Straten die in deze periode bebouwing kenden waren de Ambachtstraat, de Asserstraat, het Boddeveld, Bonnen, de Brink, de Oude Groningerstraat (begin), de Schoolstraat, de Spekstoep, de Spiekersteeg en de Stationsstraat. De bebouwing van de straten Boddeveld en Bonnen vormde in oostelijke richting een geleidelijke overgang naar die van het aangrenzende esdorp Bonnen. Hoofdzakelijk bestond de bebouwing van Gieten rond het midden van de vorige eeuw uit boerderijen. Voorzieningen als winkels, café's, de dorpskerk en het schoolgebouw trof men vooral aan langs de straten direct rond de brink.

Tussen 1850 en 1940 gaf de bebouwing van Gieten een aanzienlijke uitbreiding te zien. Grote veranderingen in de ruimtelijke structuur van het dorp deden zich evenwel niet voor. Hoofdzakelijk was er sprake van verdichting van het bestaande bebouwingspatroon. In het centrum en dan met name aan de Brink, de Schoolstraat en de Stationsstraat leidde deze verdichting tot een zekere mate van straatwandvorming. Verder vond er op veelal bescheiden schaal ook uitbreiding plaats langs uitvalswegen. De Asserstraat, de Spekstoepstraat en de Eexterweg - in 1850 stond er alleen op enige afstand ten noorden van deze weg een pel- en korenmolen (1833) - vielen hierbij het meest op.

Bestond Gieten rond het midden van de vorige eeuw voornamelijk uit boerderijen, in 1940 had de nederzetting aanzienlijk aan agrarisch karakter verloren. Vooral in de loop van deze eeuw bestond de nieuwe bebouwing in toenemende mate uit niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, villa's, bedrijfsgebouwen, winkels, scholen en andere voorzieningen. Opvallend groot was in verhouding tot het aantal woningen in 1940 het aantal winkels, bedrijven en bedrijfjes. Speciale vermelding verdient wat de bedrijvigheid in Gieten betreft de exportslachterij Udema. Dit bedrijf dat in 1904 pal achter het station aan de nog te openen Noord-Ooster Lokaal Spoorweg werd gevestigd groeide in korte tijd uit tot een onderneming met een sterk stuwend karakter. Het personeelsbestand was van 11 man bij de oprichting in 1940 toegenomen tot bijna 200 en het gebouwencomplex werd in deze periode door nieuwbouw al gedurig uitgebreid. Een ander stuwend bedrijf was de Zuivelfabriek die in 1885 als handkrachtfabriek op de hoek van de Schoolstraat en de Wemenweg werd gebouwd en in 1900 overging op stoomkracht. In 1928 verhuisde de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "Gieten-Bonnen" wegens gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden echter naar Bonnen, waarna het oude fabrieksgebouw later plaats zou maken voor een garagebedrijf.

Het aan Gieten grenzende kleinere en langgerekte esdorp Bonnen bestond rond het midden van de vorige eeuw nog vrijwel volledig uit boerderijen. De bebouwing concentreerde zich voornamelijk rond de plaats waar ooit "Huize Entinge" heeft gestaan. Dit waarschijnlijk kasteelachtige gebouw dat op het terrein achter de Bonnerschool stond, was zelf in 1850 al geruime tijd verdwenen. Straten met bebouwing waren in deze periode Achter 't Hout, Boddeveld, Bonnen en de Bonnaveld.

In de jaren tot 1940 maakte Bonnen ruimtelijk gezien geen opvallende veranderingen door. Hoofdzakelijk was er sprake van verdichting van het bestaande bebouwingspatroon, waardoor de nederzettingsstructuur in feite ongewijzigd bleef. Ook het agrarisch karakter van het dorp bleef goed behouden. Weliswaar telde de nieuwbouw na verloop van tijd in toenemende mate ook niet-agrarische bebouwing - onder andere de reeds genoemde nieuwe zuivelfabriek en de Bonnerschool -, boerderijen bleven toch in hoofdzaak het karakter van het dorp bepalen. De nabijheid van Gieten met zijn uitgebreide bedrijfs- en voorzieningenapparaat speelde hierbij een niet onbelangrijke rol.

De ruimtelijke structuur van het randveenwegdorp Gieterveen werd in 1850 bepaald door de bochtige maar overwegend noord-zuid gerichte weg Zuidlaarderveen - Gasselternijveen. De boerderijen bevonden zich aan weerszijden van deze hoofdas, waarbij zowel de afstand tot de weg als die tussen de boerderijen onderling sterk wisselde. Verder vertoonde ook de dichtheid van de bebouwing over het lint een aanzienlijke variatie. De grootste bebouwingsdichtheid trof men aan in het midden van het dorp. Op deze plaats, waar de Bovenstroom of Beek voor een doorbraak in het noord-zuid lopende zandrugcomplex zorgde, vertoonde de bebouwingsas een opvallende knik in de richting noordoost-zuidwest en waren de boerderijen overwegend dicht aan de weg geplaatst. Tevens zorgde de aanwezigheid van de Bovenstroom in het centrum van Gieterveen voor een tweetal doorbraken in de lineaire hoofdstructuur. Aan weerszijden van het zijbeekje van de Hunze hadden zich in 1850 dwars op de hoofdbebouwingsas in oostelijke richting een tweetal jongere bebouwingslinten gevormd: de buurtschappen streek en Bovenstreek. Vanaf het centrum nam in noordelijke en zuidelijke richting de dichtheid van de bebouwing geleidelijk af, waarbij er in het noorden nabij de gemeentegrens met Anloo weer sprake was van een zekere verdichting. Hier trof men de buurtschap De Hilte aan.

Tussen 1850 en 1940 breidde Gieterveen vervolgens aanzienlijk uit. De ruimtelijke structuur veranderde hierbij in feite echter niet. Hoofdzakelijk werd de bestaande lintbebouwing verdicht, waarbij het wel opvallend was dat de nieuwbouw veelal direct aan de weg geplaatst werd. In het centrum van het dorp was er sprake van een zekere mate van straatwandvorming. De enige bebouwing buiten de bestaande dorpsstructuur betrof de uitbreiding bij De Hilte. Hier diende zich dwars op de hoofdas van het dorp een vrij aanzienlijke bebouwing aan langs de Tjassenswijk. Van invloed op de algehele hoofdstructuur van Gieterveen was deze bebouwingsdoorbraak echter zeker niet. Daar de nieuwbouw merendeels uit boerderijen bestond, bleef ook het sterk agrarisch karakter van het dorp tot na 1940 behouden.

Het randveenwegdorp Bonnerveen vormt in feite een voortzetting van het weg dorp Gieterveen in zuidelijke richting. Rond 1850 kende het dorp slechts een geringe bebouwing. In het noorden had de structuurbepalende hoofdweg een overwegend recht verloop, terwijl de zuidelijke helft van het dorp - ook wel aangeduid als Torenveen - een meer bochtig verloop kende. In het zuiden van Bonnerveen was het ook dat er langs de vroegere Torenveenscheweg in de richting Gieten sprake was van een doorbraak van de lineaire hoofdstructuur.

Tussen 1850 en 1940 vertoonde Bonnerveen een relatief sterke groei. Vooral betrof het hier de noordelijke helft van het dorp. Evenals in Gieterveen plaatste men ook hier de nieuwbouw veelal dicht aan de hoofdweg. Bij Torenveen vond er naast een bescheiden verdichting van de bestaande bebouwing, tevens enige nieuwbouw plaats langs de in oostelijke richting het veen inlopende Zwarteweg. Daar de nieuwbouw voornamelijk uit boerderijen bestond, bleef het sterk agrarische karakter van Bonnerveen over de periode 1850-1940 gehandhaafd. De gehuchten Veenhof en Zandvoort die in het gebied tussen het beekdal van de Hunze en de esdorpen op de oostflank van de Hondsrug ontstonden telden in 1850 slechts enkele boerderijen. In het geval van Veenhof waren deze over korte afstand gesitueerd aan een lokale landbouwontsluitingsweg, terwijl de bebouwing van Zandvoort langs de doorgaande weg Gieten-Bareveld lag en een meer verspreid karakter droeg.

Tussen 1850 en 1940 veranderde er in Veenhof nagenoeg niets. Zandvoort daarentegen gaf in deze periode een duidelijke uitbreiding te zien. Duidelijk deed de toenemende betekenis van de weg naar Bareveld en de Groninger veenkoloniën hier van zich spreken. Over geruime afstand kwam er langs deze weg een bescheiden lintbebouwing tot stand. Bovendien kregen dwars op deze weg onder andere ook de Dalweg en de Madenweg enige nieuwbouw. Veenhof zowel als Zandvoort behielden in deze periode hun agrarische karakter.

Op de grens met de provincie Groningen trof men langs het Nieuwe Diep in 1850 een langgerekt lint van veenkoloniale bebouwing aan. In de nabijheid van de buurtschap Bareveld in de noordoosthoek van de gemeente was de bebouwingsdichtheid verreweg het grootst. In zuidelijke richting was er sprake van een afname tot slechts een enkele woning in de uiterste zuidoosthoek van de gemeente.

Tussen 1850 en 1940 vond er over de gehele lengte van de gemeente een sterke verdichting van de bebouwing langs het Nieuwe Diep plaats. Hierbij ontstond in het noordoosten de veenkoloniale nederzetting Nieuwediep, waarvan de buurtschap Bareveld in feite deel ging uitmaken. In tegenstelling tot de overige nederzettingen in de gemeente droeg deze veenkoloniale bebouwing niet in hoofdzaak een agrarisch karakter, maar kwamen er naast boerderijen in grote getale ook arbeiderswoningen voor. De industriële ontwikkelingen in het Drents-Groninger veengebied speelden hierbij een belangrijke rol. In Nieuwediep zelf was de steenfabriek en kalkbranderij "De Twee Provinciën" gevestigd, terwijl net over de gemeentegrens bij Eexterveenschekanaal onder andere een aardappelmeelfabriek werd aangetroffen.

Wat de bebouwing in het buitengebied betreft veranderde er over de periode 1850-1940 in Gieten niet veel. In 1940 gold het verschijnsel verspreide bebouwing nog altijd eerder als uitzondering dan als regel. Nieuw was in vergelijking tot de situatie van rond het midden van de vorige eeuw, toen alleen de zuidoosthoek van de gemeente daadwerkelijk verspreide bebouwing kende, in feite alleen de bebouwing die zich ten zuiden van Gieten en Bonnen aandiende. Daar kwam nog bij dat een belangrijk deel van deze bebouwing in 1940 in dusdanige hoge dichtheden langs wegen gesitueerd was, dat het uitermate arbitrair is of er hier nog wel van verspreide bebouwing gesproken kan worden.

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Gieten

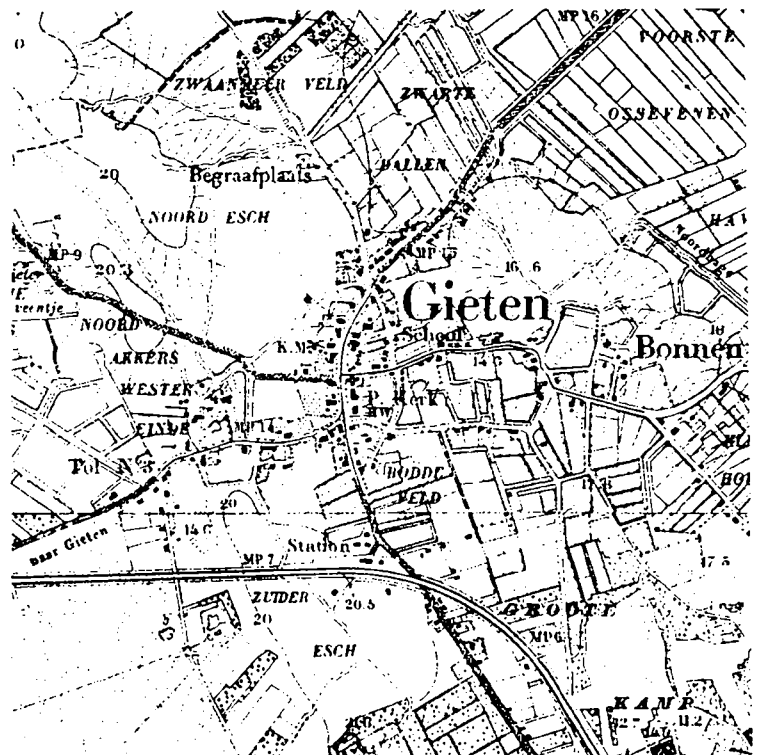
Kern: Gieten en Bonnen

ca. 1850

ca. 1920-1930

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

ca. 1985-1988

Schaal 1:25.000

Type nederzetting: Esdorpen

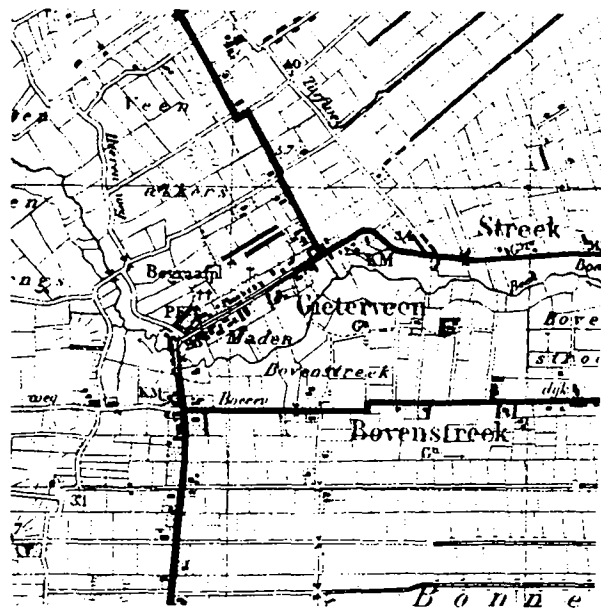
RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Gieten

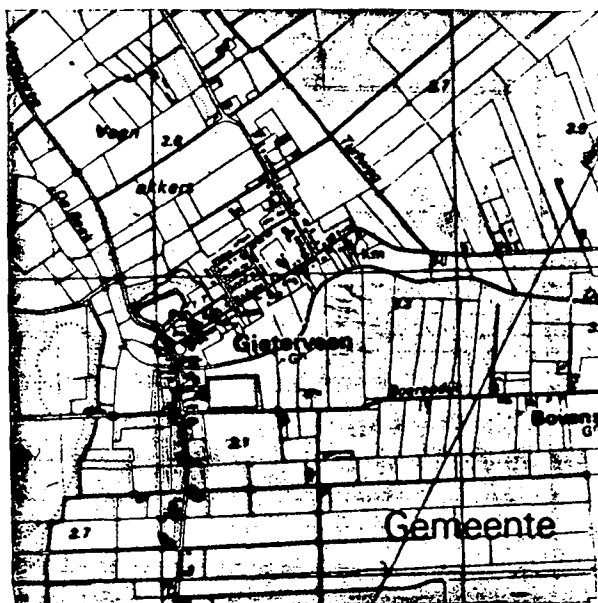
Kern: Gieterveen

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Randveenwegdorp

Schaal 1:25.000